

UOT: 821.512.162(091)

Əlizadə Əsgərli*

Cəlil Məmmədquluzadə–150

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN NƏSR VƏ DRAMATURGİYASINA BAXIŞ

Xülasə

Məqalədə akademik İsa Həbibbəylinin tədqiqatları əsasında Cəlil Məmmədquluzadənin nəsr və dramaturgiyası təhlil olunmuşdur. Müəllif Mirzə Cəlil nəsrinin yeni ədəbi hadisə olduğunu, zəhmətkeş insanların qəribə taleyinin ilk dəfə ədəbiyyata gətirildiyini, milli dirçəliş xüsusiyyətlərini ifadə etdiyini, koloritli bədii dil və fərdi üslubunu diqqətə çatdırmış və Cəlil Məmmədquluzadəni kiçik hekayənin böyük ustadı adlandırmışdır.

Cəlil Məmmədquluzadənin dramaturgiyası ədəbiyyatımızda yeni mərhələ olub tragikomediya kimi dəyərləndirilmişdir.

Akademik İsa Həbibbəyli ilk dəfə "Lənət", "Oyunbazlar" və "Ər" pyeslərini Əlyazmalar İnstitutundan tapmış və onların təhlillərini ədibin "Seçilmiş əsərləri"nə daxil etmişdir.

Açar sözlər: Cəlil Məmmədquluzadə, mühit, müasirlər, "Molla Nəsrəddin", İsa Həbibbəyli

Giriş. Görkəmli yazıçı və dramaturq, "Molla Nəsrəddin" jurnalının yaradıcısı və "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinin banisi Cəlil Məmmədquluzadə XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının qüdrətli nümayəndəsidir. O, XIX əsrin 80-ci illərində ədəbiyyata gəlmiş, nəşir, dramaturq və publisist kimi tanınmışdır.

Akademik İsa Həbibbəyli fasiləsiz axtarışlarını davam etdirərək 1997-ci ildə "*Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri (elmi redaktorlu professor Əziz Mirəhmədovdur)*" adlı qiymətli monoqrafiyanı elmi ictimaiyyətə təqdim etmişdir [1]. Əsərdə Cəlil Məmmədquluzadənin dünyagörüşünün formalaşmasında ailə və təhsil mühitinin rolu, maarifçilik hərəkatı, Cəlil Məmmədquluzadə və müasirləri, "Molla Nəsrəddin" ədəbi cəbhəsinin formalaşması və molla-nəsrəddinçi ədəbiyyatın təşəkkülü, Cəlil Məmmədquluzadə və Azərbaycanda Sovet dövrü ictimai-ədəbi mühiti və ədibin nəsil şəcərəsi ifadəsini tapmışdır. Monoqrafiyanın təkrar

nəşri 2009-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin görkəmli yazıçı və ictimai xadim Cəlil Məmmədquluzadənin anadan olmasının 140 illiyi haqqında 6 fevral 2009-cu il tarixli qərarı ilə çap olunmuşdur [2].

Akademik İsa Həbibbəyli Cəlil Məmmədquluzadəni ədib, böyük demokrat, vətəndaş, milli yazıçı, kiçik hekayənin böyük ustası, bəşəri yazıçı, vətən, dil, millət deyən sənətkar kimi tədqiq etmişdir.

Tədqiqatçı fikirlərinin izah və şərhini təzislər üzərində inkişaf etdirmişdir. Belə: *Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycanda milli istiqlal ədəbiyyatının bayrağıdır, sərkərdəsidir. O, ədəbiyyatda və ictimai həyatda Azərbaycanın milli oyanışı, dirçəlişi və müstəqilliyi uğrunda mübarizənin bünövrəsini qoymuşdur.*

Alim hesab edir ki, *Cəlil Məmmədquluzadənin demokratik görüşləri demək olar ki, öyrənilməmişdir.* Onun "Təzə partilər", "Azadəyivəddən", "Xoşbəxtlik", "Firqələr davası" kimi

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Filologiya elmləri doktoru. E-mail: alizade.asgerli@gmail.com

məqalələrində çoxpartiyalılıq sistemi, insan haqları, konstitusiyaya hüquqları, demokratik seçki kimi məsələlərə münasibət bildirilməmişdir.

İsa Həbibbəyli: Cəlil Məmmədquluzadə həm də cəmiyyətsünas ədib və ictimai xadimdir, – deyir ki, Tiflisdə Müsəlman Milli Komitəsinin yığınağında oxunmaq üçün yazılmış “Cümhuriyyət” (1917) məqaləsi Mirzə Cəlilin cəmiyyətsünaslıq görüşlərinin zirvəsidir. Onu Cəlil Məmmədquluzadə demokratizminin nizamnaməsi adlandırmaq olar: “Cümhuriyyət” bizə dövlət quruluşunun əsas prinsiplərini bəyan edir.

Akademikin daha bir tezi: Cəlil Məmmədquluzadə heç də *ateist olmayıb, fanatizm, xurafat, mövhumat aleyhinə qatıyyətlili mübarizə aparmışdır*. Mirzə Cəlil obrazları-fərdləri deyil, onları cəhalət girdabına salmış üsul-idarəni, rejimi, mənəvi əsarəti ifşa etmişdir.

Daha bir tezis: *tənqid, yaxud gülüş yolu ilə islah etmək, dirçəlişə, mənəvi oyanışa nail olmaq Cəlil Məmmədquluzadə realizminin ana xəttidir*. Məhz bu, yazıçının “qələmin müqəddəs vəzifəsi xalqın xoşbəxtliyi yolunda xidmət etməkdir” – tezisində əsaslanmışdır.

Daha bir tezis də: *Mirzə Cəlil Azərbaycan ədəbiyyatında realist bədii nəsrin və satirik publisistikanın əsas yaradıcılarından biridir*.

Bir tezi də: *Cəlil Məmmədquluzadə milli dramaturgiyanı yeni inkişaf mərhələsinə çatdırmışdır*.

Akademik İsa Həbibbəyli bütün tədqiqatlarını bu vacib tezislər üzərində aparmışdır. *Nəsr əsərlərindən* başlamışdır. O, Mirzə Cəlil nəsrini yeni ədəbi hadisə hesab etmişdir. Müəllif yazır: “Real həyat hadisələrinin tipik bədii vasitələrlə təqdim edilməsi, adi, sırayı, zəhmətkeş insanların maraqlı və qəribə taleyinin ədəbiyyata gətirilməsi, milli oyanış və dirçəliş, sadə, koloritli dil və üslub ədibin nəsr əsərlərinin əsasını müəyyən edir” [2, s.144].

Alim yazıçıya kiçik hekayənin böyük ustası kimi dəyər vermişdir. Novruzəli “Poçt qutusu”ndakı “kiçik adam” obrazının böyük ədəbiyyatdakı ən bariz nümayəndəsidir, – İ.Həbibbəyli bu fikirdədir. “Divanxananı yaxşı tanımağa məcbur edildiyi halda, poçt qutusunun, poçtxananın mahiyyətini bilməyən Novruzəlinin qə-

ribə, zavallı taleyinin təqdimi əsasında ədib Azərbaycan kəndlisinin, mənsub olduğu xalqın böyük müdafiəçisi olduğunu nəzərə çarpdirmışdır” [2, s.145]. İsa Həbibbəyli hesab edir ki, bu hekayə həm də milli hekayə janrının formalaşmasına və inkişafına təsir göstərmişdir. O, “Usta Zeynal”da (1905) Usta Zeynal “XX əsrin əvvəllərindən binəşib və zavallı insanların həyatı, məişəti və taleyinin ümumiləşdirilmiş surəti kimi baxmışdır. Müəllif onun xarakterindəki möminliyi və ətəli müsəlman fanatizminin təzahürü kimi təqdim etmiş, göstərmişdir ki, onlar əsrin əvvəllərindəki reallığı əks etdirən, sadə, sədaqətli, fəqət avam insanlardır, milli oyanışa, maarifə yazıçı çağırışını ifadə edir” [2, s.146].

Tədqiqatçı bir sıra hekayənin aydın, ideyalı, strukturlu təhlillərini vermiş və yazıçı hədəfini nişan almışdır. “İranda hürriyyət” (1906) hekayəsi milli özünüdərk hekayəsidir, milli oyanışın və azadlığın “gündəmdə” olduğunu ifadə edir. “Axı, kim eşidibdi ki, o taydan bura hürriyyət gəlsin” – ideyasını əsas tutan yazıçının məqsəd və məramını İsa Həbibbəyli təbii dəyərləndirir: “Yazıçı, bu hekayə ilə milli şüurun və ictimai düşüncənin Arazın hər iki tayındakı səviyyəsini oxucuya anlatmışdır” [2, s.147].

Alim ümumiləşdirmişdir ki, “Dəllək”, “Qurbanəli bəy”, “Pirverdinin xoruzu”, “Saq-qallı uşaq”, “Quzu”, “Nigarançılıq” və “Konsulun arvadı” hekayələri ümumən əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan cəmiyyətinin sosial-siyasi məsələlərini real, təbii əks etdirən bədii nümunələrdir.

Sovet dövrü Cəlil Məmmədquluzadə hekayələrində (“Bəlkə də qayıtdılar”, “Taxıl həkimi”, “Şeir bülbülləri”, “Proletar şairi”, “Zırrama”, “Oğru inək”, “Şəhər və kənd”, “Şərq fakültəsi”) Azərbaycan cəmiyyətindəki çətinlik və vahiməni, mürəkkəbliyi və ictimai ədalətsizliyi müəyyən bədii vasitələrlə mənalandırmışdır.

İsa Həbibbəyli hekayələrin bir əhəmiyyətini də bunda görür ki, *bu hekayələr Azərbaycan ədəbiyyatında mövcud janrı qəti surətdə formalaşdırmışdır*. Alim ədibin povestlərini də bu janrın Azərbaycan ədəbiyyatında olanları hesab etmişdir. “Danabaş kəndinin əhvalatları”

povesti ilə “Mirzə Cəlilin realizmə sədaqəti, fərdi xarakterlər yaratmaq bacarığı, özünəməxsus mövzu dairəsi və obrazlar aləmi, təbii danışığı xatırladan orijinal bədii təhkiyəsi bəyan olunur” [2, s.150]. “Əsərdə XIX əsr Azərbaycan cəmiyyətindəki ədalətsizliklər, insan haqlarının tapdalanması, özbaşınalıqlar öz əksini tapmışdır” [2, s.150].

Araşdırıcı belə tezisləşdirmişdir ki, “Eşşəyin itməkliyi” (“Danabaş kəndinin əhvalatları”) – yalnız uluğu deyil, sahiblik hissini, hüququnu, ixtiyarını itirmiş Məhəmməd həsən əmi kimi kiçik adamların böyük ədəbiyyata birinci təbii gəlişini təqdim edən düşündürücü povestdir” [2, s.151].

Hər bir surətin səciyyəvi xüsusiyyətlərinə analizlər vermiş tədqiqatçı yekunlaşdırmışdır ki, “Danabaş kəndi ümumiləşmiş Azərbaycan kəndinin, geniş mənada eyni proseslərin yaşandığı dövrdəki türk-müsəlman dünyası kəndinin bədii ifadəsidir” [2, s.155].

İsa Həbibbəyli povestin bədii forması üzərində də dayanmışdır. Hesab etmişdir ki, povest quruluşuna görə “trilogiyanın ilk və kiçik modelində ibarətdir” [2, s.155]. “Bir yüngülvari müqəddimə”, “Eşşəyin itməkliyi” və “Xitabə” bölmələrindən hər biri ümumi, vahid kompozisiyanın tərkib hissələri olmaqla yanaşı, həm də konkret bir məzmunu da ifadə edir” [2, s.155]. Müəllif hesab edir ki, povestdə bədii təhkiyə nağıl üslubu üzərində qurulmuşdur. Alim tezisləşdirmişdir: “Nağılvary üslub həm də Cəlil Məmmədquluzadə realizminin prinsiplərindən biri kimi bəyan olunur. Ədib sonra bütün nəsr əsərlərində həmin üsluba, bu tipli təhkiyə tərzinə axıradək sadiq qalmışdır” [2, s.155].

Süjet xəttinə araşdırıcı münasibəti: “Əsərdəki hadisələr bir-birini tamamlayan iki paralel süjet xətti: Xudayar bəy – Məhəmməd həsən əmi və Xudayar bəy – Zeynəb xətləri əsasında inkişaf etdirilir. Digər obrazlar və əhvalatlar bu iki əsas ana xətlə bağlıdır” [2, s.155]. Zeynəbin Xudayar bəyin evindən qovulmasını povestin kulminasiyası, Məhəmməd həsən əminin eşşəyinin tapılmasını isə razıyazkəs hesab edir.

Bədii təsvir vasitəsinə toxunmuşdur: “Burada təzad həm obrazlar arasında, həm də ümu-

mən ağır, məşəqqətli dövr və zamanda işıqlı ideallar arasında mövcuddur” [2, s.156].

Povesti böyük hekayə, povest və roman adlandıranlar vardır. İ.Həbibbəyli: “Əslində “Əhvalatlar” bədii forma etibarilə povest janrının tələblərinə tam cavab verir” [2, s.156].

Tədqiqatçı arxivlərdən çıxış etmiş, faktların yeniliyinə varmışdır. Onun “Danabaş kəndinin məktəbi” povesti haqqında fikirləri də əhəmiyyətlidir: “Böyük ədib 1896-cı ildə ilk variantını yazdığı bu povesti 1921-ci ildə Cənubi Azərbaycandan qayıtdıqdan sonra bir qədər də təkmilləşdirib tamamlamış, çap etdirmək məqsədilə Xalq Maarif Komissarlığının nəşriyyat idarəsinə təqdim etmişdir. Deməli əsərin son variantı təxminən 1921-ci ildə hazırlanmışdır” [2, s.156]. Variant təəssüf ki, itmiş, ilk variant isə ilk dəfə 1936-cı ildə Həbibulla Səmədzadə tərəfindən tam külliyyəti ilə birlikdə çap olunmuşdur.

Povest kənd həyatı, maarifçilik məsələlərini əks etdirir. Bu kənd cəhalət və fanatizm içindədir. Mahiyyət budur ki, kənd əhli hakim təbəqənin kəndə gəlməsindən baş çıxarmır, əsgər apararlar deyər uşaqların məktəbə yığılmasına razı olmur. Məktəb təşkilini “Padşahın qəzəbi” sayırlar. Bütün bunlar kənd əhlinin sosial vəziyyətini, onların şüur səviyyəsini göstərir. Ədib çıxış yolunu kəndə maarif ideyaları gətirməkdə görür. Lakin bu milli ruh da anlaşıqlı, başadüşülən olmalıdır; ərəb-fars və rus dillərində söylənilən cümlələr kəndlilərə çatır.

Obrazlara diqqət yetirən tədqiqatçı hesab edir ki, naçalnik, köməkçi, qazi, kazak, silistçi və mirovny sud “surət”ləri yazıçıya “rus çarizminin yuxarı təbəqələri, rəsmi nümayəndələrinin yerli xalqlara münasibəti, yad mövqeyini açıb göstərməyin” ifadəsidir.

İsa Həbibbəyli əsərin janrına da münasibət bildirmişdir: hekayə, yoxsa povest? Həcmi genişdir, çoxplanlıdır, “öz əsərini dörd bölməyə ayırmış, hər bölmədə təsvir etmək istədiyi mövzunun müxtəlif yönələri açıqlamışdır” [2, s.158]. “Əsər yığcam bir povestin ideya-bədii imkanlarını özündə cəmləşdirir” [2, s.159]. Və sair.

Araşdırıcı maraqlı fikirlər irəli sürmüşdür: əsər bitmişdirmi? “Fikrimizcə, 1896-cı ildə

yazılmış “Danabaş kəndinin məktəbi” povesti yarımçıqdır, bitməmişdir”. Ədib 1921-ci ildə əsər üzərində yenidən işləmiş, tam mətni AMK-a təqdim etmiş, lakin itmiş, aşkara çıxarılmamışdır.

İsa Həbibbəyli əsərin adına da münasibət bildirmişdir. O, nəslə yazılmış variantı “Danabaş kəndinin əhvalatları”, komediya şəklində yazılmış variantı isə “Danabaş kəndinin müəllimi” adlandırmışdır. Müəllifə görə, ədib onu 1928-ci ildə Dövlət Türk Akademik Dram Teatrına bu adla təqdim etmişdir. Alim Cəlil Məmmədquluzadəni milli bədii nəsrin əsas yaradıcısı kimi dəyərləndirmişdir.

Akademik İsa Həbibbəyli Cəlil Məmmədquluzadənin dramaturgiyasını ədəbiyyatımızda yeni mərhələ hesab etmiş, onun komediyalarını M.F.Axundzadənin komediyalarından fərqli olaraq faciəvi xarakterli tragikomedyalar kimi qiymətləndirmişdir. Mirzə Cəlil həm də milli dramaturgiyaya bərpərdəli səhnəciklər gətirmişdir. Naxçıvan teatr hərəkəti Mirzə Cəlilə yeni motivlər və ideyalar, bənzərsiz obrazlar, yaddaqalan, təsirli hadisələr və vəziyyətlər, maraqlı bədii formalar bəxş etmişdir. Dramaturq ilk pyesinə də yeni forma ilə – alleqorik dram janrında başlamışdır – “Çay dəstgahi” ilə. (1889)

Tədqiqatçı çalışmışdır ki, hər bir pyesin yaranma səbəbi və şəraitini də diqqətlə saxlasın. “Çay dəstgahi”nda mövzunun alınmasına səbəb kənddə “hörmətli adamların, ağsaqqalların, vəzifəli şəxslərin gedib-gəldiyi” bir kənd çayxanasına Baş Noraşen məktəbinin müəllimi Cəlil Məmmədquluzadənin gəlməsi olmuş, onu soyuq qarşılamilşlar. Baxşəli bəy Səfiyev həmin “çayxanaya gəlib evlərində kirayəçinin qaldığı Cəlil Məmmədquluzadənin xoşrəftarlı, mədəni və dünyagörüşlü bir ziyalı olduğunu bildirdikdən sonra Fətullayevin çayxanasında ona bəslənən münasibət dəyişmişdir” [2, s.159]. Bu vəziyyəti – motivi yazıçı pyes üçün mövzu etmişdir. Mirzə Cəlil: “Sanki əsərdə təsvir etdiyi hadisəni – rəngli, tam və ətri bilinməyən çayı içib hirsələnən ağanın qəzəbindən qorxuya düşmüş, məclisdən kənar ediləcəklərindən vahiməyə gəlmiş “dəstgah əhlinin” – podnos, çaynik, nəlbəki, qaşiq, truba, maşa və nökrün timsalında

özünə bəslənən qeyri-səmimi münasibəti maraqlandırmışdır” [2, s.159].

Tədqiqatçının fikrincə, “əsrin alleqorik üsulla yazılması da onun müəyyən bir hadisəyə cavabın, tənqidi münasibətin ifadəsi olmasından irəli gəlmişdir” [2, s.160]. Araşdırıcı əsərin ilk qələm təcrübəsi kimi zəif çıxdığını, şeirlərində texniki qüsurlar olduğunu, dramatik konfliktin zəif çıxdığını, ictimai məzmunun üstün olmadığını qeyd etmişdir. Əsərin üç mühüm keyfiyyətini isə ilk alleqorik dram, ilk mənzum dram və ilk uşaq pyesi olmasında görmüş, pyesi “böyük sənətin ilk yaradıcılıq məşqi kimi qiymətləndirmişdir”.

İsa Həbibbəyli “Kışmış oyunu”nun (1892) avtoqrafında belə bir müəllif qeydi göstərmişdir: “Güzarat – bir məclisdə. Təsnifi Mirzə Əliməhəmməd Elçizadə Qarabaği”. Sənə 1892. Şəhri Bakı”. Araşdırmaçı hesab edir ki, bu şəxs Cəlil Məmmədquluzadənin müasiri olmuş Mirzə Əliməhəmməd Xəlilovdur. Səbəbi pyesin və hekayənin hər bir variantında hadisələrin müəllifə kiminsə tərəfindən nağıl edildiyi bildirilir. Güman edir ki, bu “nağılçı” xalq müəllimi M.Ə.Xəlilov ola bilər.

Pyesin mövzusu XIX əsrin sonlarında Azərbaycan kəndində baş vermiş hadisələrdən götürülmüşdür. Əsas kəndli surətləri Nurəli, Şirəli, Cəfər, Həsənəli, Hüseyinqulu, Mustafa və Vali Soltandır.

“Ölülər” (1909) tragikomedyası Azərbaycanda, ümumən türk-müsəlman dünyasındakı mənəvi buxovları, əsarəti, fanatizmi və xurafatı cəsarətlə yıxıb dağıdan əsərdir. İ.Həbibbəyli onu milli dramaturgiyamızın şah əsəri hesab edir. “Şəhər əhli” mövhumat və cəhalət içindədir. Ziyalı İsgəndər bunu başa düşür və həmvətənlərinə başa salmaq istəyir. Onu isə anlamırlar. Atası Hacı Həsən, anası Kərbəlayi Fatma xanım, şəhər əhli Məşədi Oruc, Məşədi Baxşəli, Hacı Kərim, Hacı Kazım, Mir Bağır ağa kimi “diri ölülər” onu dəli hesab edirlər.

Şeyx Nəsrullah yalançı, fırıldaqçı din xadimlərindəndir. O, “ölü diriltmək” oyunundan istifadə edib varlanmaq, əylənmək istəyir. İsgəndər isə onun iç üzünü açmış, ümumən fırıldaqçı din xadimlərini ifşa etmişdir.

Pyesdə yeni nəslə təmsil edənlər Nazlı və Cəlaldir – İsgəndərin bacı və qardaşdır. Yazıçı onların gözünü açmaq, fanatizmdən uzaqlaşdırmaq niyyətini arzu etmişdir.

Dilmanc Əli bəy, teleqrafçı Heydər ağa “yenicə formalaşmaqda olan yeni ziyalı qüvvələrin bəzi əlamətlərini” özündə ifadə etmişdir.

Tədqiqatçı “Ölülər”i “ətələtə, xurafata, cəhalətə ən ağır, kəskin zərbə, mənəvi diriliyə, oyantı və tərəqqiyə ən həyəcanlı çağırış” kimi dəyərləndirmişdir. Pyes 1916-cı ildə Bakıda tamaşaaya qoyulmuşdur.

“Kamança”da (1920) hadisələr “Qarabağda, dağın ətəyində, kəndin kənarında” cərəyan edir. Pyes erməni-Azərbaycan münasibəti hadisələrindən bəhs edir. Şuşada qələmə alınmış pyesdə hadisələr “Qarabağda, dağın ətəyində, kəndin kənarında” cərəyan edir. Müəllif “Kamança”ni Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ münasibəsinə həsr olunmuş ilk bədii əsər adlandırmışdır. Pyes “erməni-Azərbaycan münasibətinin baş verdiyi günlərdə, həmin dövrdə Qarabağda yaşayan ədibin real həyatı müşahidələri əsasında yazılmışdır” [2, s.165]. “Kamança”da “atlı dəstəsi sərkərdəsi” Qəhrəman yüzbaşının və onun Vətən torpaqlarının müdafiəsi üçün hər cür fədakarlığa hazır olan silahdaşlarının vətənpərvərlik və insanpərvərliyindən bəhs olunur. Əsir düşmüş erməni – kamançaçı Baxşı Qəhrəman yüzbaşı tərəfindən bağışlanır, öldürülmür. Bu, Azərbaycan xalqının böyüklüyünü, yazıçının dərin humanizmini göstərir. Ədib xalqları sülhə, barışa səsləyir. Professor Mehdi Məmmədov “Kamança”ni “öz mənalı lokanizmi, mündəricə dərinliyi, forma gözəlliyi və səhnə ləyaqətinə görə... dünya ədəbiyyatındakı klassik miniatürlərlə” müqayisə olunan tragikomediya kimi qiymətləndirmişdir [3].

İsa Həbibbəyli dəyərləndirmişdir ki, “Anamın kitabı” tragikomedyası (1920) milli istiqlala, azərbaycançılıq düşüncəsi və ideologiyasına həsr edilmiş dram əsəridir. Müəllif yazır: “Əgər Azərbaycan ədəbiyyatında kiçik hekayə Mirzə Cəlilin “Poçt qutusu”ndan çıxmışdırsa, azərbaycançılıq və milli istiqlaliyyət ideyaları da bütöv bir konsepsiya kimi “Anamın kitabı”ndan doğulmuşdur. Milli müstəqillik və birlik, soykəmə dərin bağlılıq, milli ideologiyaya və

istiqlal uğrunda mübarizə kimi aktual məsələlər “Anamın kitabı” əsərinin mövzusu və qayəsi-ni təşkil edir” [2, s.166].

Mənalandırma, qiymətləndirmə də dü-rüstüdür: “Anamın kitabı” – əsərdəki üç qardaşın komediyası, Ananın faciəsi, Gülbaharın dramıdır” [2, s.166].

Mirzə Əbdüləzimin oğlanları ruspərəst Rüstəm bəy, farspərəst Mirzə Məhəmmədəli, türkpərəst Səməd Vahiddir. Onlar Vətən və Ana anlayışlarını itirib – ayrı-ayrı məsləkə mənsub olan oğlanlar kimi milli birlik hissindən məhrumdurlar, biri farsa, biri rusa, biri də osmanlıya meyillidir. Ayrı-ayrı əqidəyə qulluq edən “qardaşlar” nəinki millətə, hətta ana və bacılarına etinasızdırlar. Onların Cəmiyyəti-xeyriyyədə irəli sürdüyü məsələlərin heç kimə faydası yoxdur. Ac qalanların şikayətləri qardaşları qətiyyənlə narahət etmir. Onlar özgəmlətlərə fayda verməyə üstünlük verirlər. “Rüstəm bəy üçün Rus, yaxud Slavyan lüğəti hazırlamaqdan, Mirzə Məhəmmədəlidən ötrü xüsuf və küsuf, yəni ayın və günün tutulmasına dair dərslər verməkdən, Səməd Vahidə görə qafiyə elmi ilə məşğul olmaqdan və osmanlı şivəsində şeirlər yazmaqdan başqa hər şey puç və əfsanədir” [2, s.167].

İsa Həbibbəyli məndən maraqlı bir sitat ayırmışdır: “... Siz üç qardaş söz bir və həmfikir olmusunuz ki, əvvəla, Rusiya islamlarını Türkiyə dövlətinə tərəf çəkib, ittihad-müslimin cəmiyyətində iştirak edəsiniz. Saniyənlə, axır zamanlarda Azərbaycanda əmələ gələn hübbi-vətən və Ədəbi-mərkəziyyət firqəsinin amalı yolunda çalışmaqdasınız ki, bir tərəfdən Qafqaz Azərbaycanını, digər tərəfdən İran Azərbaycanını ki, ibarət olsun Təbriz, Tehran, Gilan, Osmanlı və İran Kürdüstanı, Urmu və qeyriləri – bu vilayətləri bir-birinə ilhaq edib müstəqil Azərbaycan hökuməti əmələ gətirəsiniz” [2, s.168]. Cəlil Məmmədquluzadə rus çarizminin yerli millətlərin savadlı adamlarına şübhəli baxışını bu cür ifadə etmiş, məqsədi bu cür göstərmişdir. Yazıçı sensor Mirzə Cəfər bəyin şəxsində çarizmin asılı etdiyi xalqlara şübhələrini ifadə etmişdir.

Zəhrəbəyim ana vətənçilik, Azərbaycançılıq, birlik düşüncəsinin ifadəçisidir. O, oğullarını

birliyə, qarşılıqlı anlaşmaya dəvət edir, özgə millətlərə xidmət etməyinə dözə bilməyib vəfat edir. Mirzə Cəlil milli birlik, Vətən motivini Zəhrabəyim, Gülbahar, Qənbər, Qurban və Zaman kimi surətlər vasitəsilə mənalandırmışdır.

Gülbahar ana Vətənə, doğma xalqa bağlıdır. Qardaşlarını milli birliyə, doğru yola çəkmək istəyir. Pyes böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. İsa Həbibbəyli pyesi "milli-mənəvi özünüdərk, vətəncilik, milli birlik və müstəqillik dərsləri" hesab etmiş, yekunlaşdırılmışdır ki, "əsər çox güclü və geniş müasirlik imkanlarına malikdir. "Anamın kitabı" – milli ədəbiyyatımızın ən mükəmməl azərbaycanıdır. Cəlil Məmmədquluzadə bu əsərlə həm də azərbaycançılıq ideyası və ideologiyasının banisi olduğunu isbat etmişdir" [2, s.169].

"Danabaş kəndinin məktəbi" (1921) əsərində Mirzə Cəlil elm, təhsil və məktəb sahəsində maarifçilik məsələlərinə toxunmuşdur. Əsərdə çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinin tənqidi verilmişdir. Kəndlilər yüzbaşı Pirverdi, çavuş Nəzərəlinin şallağını başları üstündə hiss edir. Danabaş kəndində "vergi də qamçı ilə alınır, məsləhət də qamçı ilə verilir", kənddə məktəb açılarda da şallaqdan istifadə olunur. Tədqiqatçı: Pyesdə "qamçının, şallağın az qala bədii obraz səviyyəsinə qaldırılması həmin müstəmləkəçilik siyasətinin təzahürələrini əyani vasitələrlə təqdim etmək niyyətinin ifadəsidir" [2, s.170].

Pyesdə mərkəzi surət müəllim Həsənovdur. O, yad dövlətlə doğma xalq arasında çətinlik içərisində qalan yerli ziyalıların ümumiləşdirilmiş obrazı olub məqsədini yerinə yetirə bilmir, çünki onun qatış-bulaş humru, rus-Azərbaycan sözlərini anlayıb fikir söyləməsi əhaliyə çatmır. Cəlil Məmmədquluzadənin komediyası "milli məktəb açmağın vacibliyi və milli maarifçi ziyalı ideyasının zəruriliyini irəli sürür" [2, s.171].

"Lal", "Oyunbazlar" və "Lənət" (1921) səhnəciklərində mövhumat, cəhalət, gerilik, köhnəlik və biganəlik tənqid olunmuş, məktəb, təhsil, vətəndaşlıq mövqeyi, insani keyfiyyətlər və çağırış motivləri canlandırılmışdır. "Lal"ı İ.Həbibbəyli ilk pantonim səhnəcik kimi qiymətləndirmiş, kimsəsiz uşaqlara sahib çıxmağı bacaran lalın hərəkətləri hər hansı danışıqdan

daha anlaşılıq alınmışdır, – demişdir. "Cəlil Məmmədquluzadə lalın timsalında insani münasibətlərin diri ideologiyadan, ziyalı təbliğatından, var-dövlətdən üstün olduğunu təsdiq etmişdir" [2, s.171].

"Oyunbazlar" səhnəciyində savadsız və qumarbaz müəllimin – Aslan bəyin ədalət məktəbindəki yaramaz fəaliyyəti tənqid olunmuşdur. Bu müəllim savadsız, yaramaz hərəkətlərə yol verir, təhsilə və məktəbə biganədir.

"Lənət" pyesində sovet hökumətinin ilk illərində din nümayəndələrinin yeni quruluşu, müsəlman ruhanilərinə münasibəti ifadə olunmuşdur.

"Dəli yığıncağı" tragikomedyası 1926-cı ildə yazılmışdır. Pyesdə xalqın dili, psixologiyası, adət-ənənəsinə təəssübkeşlik ifadə olunmuşdur. "Həzrət Əşrəf kimi mərkəzdən göndirilərk idarə olunan yadelli hakimlərin və Lalbyuz kimi yabançı hakimlərin buxovundan azad edilməsini gündəliyə çıxaran, böyük vətəndaşlıq cəsarətilə yazılmış qiymətli əsərdir" [2, s.172].

Dramaturq "ölülər aləmindən" sonra "dəlilər aləmini" gündəmə gətirmişdir. Alim İsa Həbibbəyli müqayisə aparmış, oxşarlıqları və fərqləri göstərmişdir. Ağıllı surətlər Molla Abbas, Pırpız Sona, Formazon Rüstəm, Həmzad Qurban Kefli İsgəndərin davamçılarıdır. Onları dəlixanaya düşməyə məcbur edən Fazil Məhəmməddir. Bu surətlər "ölülər mühitinin" təmsilçiləridir.

Fazil Məhəmməd və Həzrət Əşrəf sanki Şeyx Nəsrullahın yeni şəraitdə funksiyasını icra edirlər. "Buna baxmayaraq, "Dəli yığıncağı" tamamilə orijinal bir əsər kimi cəmiyyətdə gedən ictimai prosesləri realistsəsinə əks etdirir, oxucunun qarşısında yeni aləm, təzə mühit, yeni insan taleləri canlandırır" [2, s.173].

Ədalətsiz cəmiyyət, sosial mühit ağıllı insanları dəliyə çevirmişdir, şəərə, zülmə meydan açmışdır. Hacı Məhəmmədəli, Hacı Xudaverdi, Hacı Cəfər Kompani kimi tacirlər millətin dərd-sərini deyil, yalnız varlanmaq haqqında düşünürlər. Vaiz Fazil Məhəmməd eys-ışrət düşkündür. Pırpız Sona, Formasyon Rüstəm, Həmzad Qurban kimi ağıllılar dəli vəziyyətindədir. Hətta arvadı Pırpız Sonanı qorumaq üçün Molla Abbas da özünü dəliliyə vurmağa məc-

bur olmuşdur. Əsər ruhi çatışmazlığı, fiziki xəstəliyi deyil, ağıldan bəlanı mənalandırır. Dəlixanə cəmiyyət faktı olub mürəkkəbliyi, hərc-mərcliyi əks etdirir, ağıllı adamların "yığıncağı", yığıldığı yer, müzakirə və mühakimə məclisidir. "Hadisələr zaman və məkan etibarilə dəyişdirilsə də, guya XIX əsr İran Azərbaycanını əhatə etsə də, əslində "Dəli yığıncağı" tragikomediyasında keçən əsrin iyirminci illərində Şura Azərbaycanında baş vermiş proseslər əhatə edilmiş, bütövlükdə mərkəzdən göndirilən yadlar tərəfindən idarə olunan yeni qurulmuş Azərbaycan cəmiyyəti "Dəli yığıncağı" adlandırılmışdır.

Cəlil Məmmədquluzadənin 1928-ci ildə yazdığı "Yığıncaq" pyesi "Dəli yığıncağı"nın davamı hesab edilə bilər. Bu pyesdə Sovet Azərbaycanında gedən proseslər əks etdirilmişdir. "Dramaturq əsərdə sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycan əyalətində baş verən hadisələri, ictimai mühitdəki mürəkkəblik və çətinlik, yalançı və zorakı təbliğatın eybəcər təzahürələrini canlandırmışdır". "Yazıçı göstərir ki, kəndlilərin "səs hüququndan məhrum etməklə" qorxudulması, "zemkom", "muzdur komitəsi", "hərbi stol", "pambıq birliyi" və sair kimi yeni yaradılmış və funksiyaları dəqiq bəlli olmayan idarəetmə qurumlarının yerli əhaliyə xidmət əvəzinə, əziyyət vermələri sovet quruluşuna şübhəli münasibətlərin yaranmasına səbəb olmuşdur" [2, s.174].

Kənd Şurasına rəhbərlik edən Həsənəli, Mərkəzdən gəlmiş təbliğatçı zəhmətkeş xalqı deyil, sovetlərin mənafeyini düşünən məmurlardır. Mirzə Cəlil bütün bunları yeni cəmiyyətin daxilən çürüməsinin başlanğıcı hesab etmişdir.

"Ər" pyesi 4 pərdəlidir. Sovet dövründən bəhs edən geniş əsərdir. Pyes 1930-cu illərə aid olub cəmiyyət həyatında gedən sosial-siyasi prosesləri əks etdirir. Bir ailədə baş verən hadisələr əsasında cəmiyyətin siyasi durumunu və gedişatını ümumiləşdirmişdir. Cahangir firqə üzvüdür, darülfünun tələbəsidir. Onun mənsub olduğu ailə cəmiyyətdəki çətinlikləri, insan və zaman münasibətlərini əks etdirir.

Mərcan xanım Mərkəzi Qadınlar Klubunun rəhbəri, mədəni hücum heyətinin sədridir, şöhrətpərəstdir, hadisələrin mahiyyətini o qədər

də başa düşməyir. Öz vəzifəsini idarə edə bilməyən qadınların ümumiləşdirilmiş obrazıdır. O, vəzifə məsuliyəti, müəllimə olan qızı Çiçəyi, bacısı, dul qadın Zərəfşanı ictimai-mədəni tədbirlərə cəlb etməkdən çox, onları ərə vermək istəyir. O, məişət məsələlərinə, qonaqlıqlara daha çox vaxt ayırır.

Mürşid dayı sovet varlığına yox, insanpərəstliyə meyillidir. Cəmiyyət quruculuğuna ürəkdən bağlı olan isə Cahangirdir. "O isə cəmiyyətdəki yeniliklə mənsub olduğu ailə və təhsil mühitindəki köhnəlik arasında çəş-baş qalmışdır" [2, s.175].

Yazıcının "ər axtarışı" düşüncəsi ailə mühiti ilə cəmiyyət həyatını bir-birinə bağlamaq vasitəsidir. "Hadisələrin mərkəzində duran professor Mirzə Ərvəhallah xan 1920-ci illərdə ali məktəblərdə çalışan yaşlı müəllimlərin ümumiləşdirilmiş obrazıdır. O, Avropada təhsil alıb, maarifçilik yolu keçib, üstünlüyü gənclərin cəmiyyət quruculuğuna, siyasi məsələlərə yox, elmləri öyrənməsinə verir. Ailə ehtiyacları onun ictimai mühitdən uzaq düşməsinə səbəb olmuşdur. Tələbələrin ixtisas təcrübəsi keçdiyi tibb ocağı, iş yeri olan əsəb xəstəxanası cəmiyyətdəki mənəvi-ruhi boşluq, çəşqınlığı əks etdirir.

Cəlilməmmədquluzadəşünas alim bunu da qeyd etmişdir ki, pyes 20-ci illərin sonlarındakı vahimə, çəşqınlıq, mənəvi boşluq və ümid-sizliyi realistsəsinə göstərməklə siyasi repressiyaların uzaqda olmadığına işarələrdir. O, "Ər" ilə "Dəli yığıncağı" pyesləri arasında oxşarlıqlar da görür. Pyesdəki ailə mühiti "Anamın kitabı"ndakı ailə mühitini, Cahangir obrazı İsgəndər surətini, ruhi xəstəliklər şöbəsi isə "Dəli yığıncağı"ndakı dəlixanayı yada salır. Həkim Lalbyuz guya həyat, şüur, idrak haqqında elmi təlim yaradan alimdir. Dramaturq onun bəzi fəlsəfi-bioloji təcrübələrinə nəzər salınmışdır. Bunlar tədqiqatçıya görə Q.V.Leybnitsin elmi fəaliyyəti ilə səsleşir. Yazıçı Lalbyuz obrazını yaradarkən bu alimin ideyalarından istifadə etmişdir.

"Lənət", "Oyunbazlar" və "Ər" pyesləri 1980-ci illərin ortalarında Azərbaycan EA Əli-yazmalar İnstitutunun Mirzə Cəlil fondundan tapılmışdır. Birinci iki əsər "Sovet Naxçıvanı"

qəzetində, 1986-cı ildə “Qobustan”, “Ər” isə 1987-ci ildə “Azərbaycan” jurnallarında çap olunmuşdur.

Adıçəkilən pyeslər 1990-cı ildə akademik İsa Həbibbəylinin tərtibi, ön söz və izahları ilə birlikdə “Bakı Universiteti” nəşriyyatında çapdan çıxmış, 2003-cü ildə yazıçının “Seçilmiş əsərləri”, 2004-cü ildə isə dördcildlik külliyyatına daxil edilmişdir.

Tənqid və gülüş yolu ilə mənəvi oyanışa çağırış Cəlil Məmmədquluzadə realizminin ana xəttidir. O, milli ədəbiyyatımızda realist bədii nəsrin və satirik publisistikanın yaradıcılarından biridir. Mirzə Cəlil milli dramaturgiyanı yeni inkişaf mərhələsinə çatdırmışdır.

Nəticə. Akademik İsa Həbibbəyli Cəlil Məmmədquluzadə irsinin görkəmli tədqiqatçılarından biridir. O, C.Məmmədquluzadə haq-

qında xeyli nəsrin müəllifidir. Onun mükəmməl tədqiqatlarından biri “Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri” monoqrafiyasıdır.

Əsərdə “Cəlil Məmmədquluzadənin dünyagörüşünün formalaşmasında ailə və təhsil mühitinin rolu”, “Maarifçilik hərəkatı: Cəlil Məmmədquluzadə və müasirləri”, “Molla Nəsrəddin” ədəbi cəhəsinin formalaşması və Mollanəsrəddin ədəbiyyatın təşəkkülü”, “Cəlil Məmmədquluzadə və Azərbaycanda sovet dövrü ictimai-ədəbi mühiti” adlı dörd fəsil verilmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadə və onun nəsr etdiyi “Molla Nəsrəddin” jurnalı klassik ədəbi məktəbdir. Mirzə Cəlil və Mirzə Ələkbər Sabir Azərbaycanda tənqidi realizm ədəbi cərəyanının baniləridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı, Azərənşr, 1997.
2. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı, Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, 2009.
3. Məmmədov M. Azəri dramaturgiyasının estetik problemləri. Bakı, Azərənşr, 1968.
4. Cəlil Məmmədquluzadə-150. Məqalələr. Esselər. Müsahibələr. Şeirələr. Bakı, “Ekoprint”, 2019.

LOOK TO THE PROSE AND DRAMATURGY OF JALIL MAMMADGULUZADE

Summary

In the article is analyzed the Jalil Mammadguluzade's prose and dramaturgy on the basis of Isa Habibbayli's researches. Author notes that Jalil Mammadguluzade's prose is a new literary phenomenon, reflects the characteristics of national revival and has vivid artistic language and individual style, and the strange fate of hardworking people was brought to literature by the writer for the first time. Jalil Mammadguluzade is a great master of short stories.

Jalil Mammadguluzade's dramaturgy is the new period in our literature and is estimated as tragicomedies.

Academician Isa Habibbayli found Jalil Mammadguluzade's dramas “The Curse”, “Muggers”, “Men of Courage” for the first time from the Institute of Manuscripts and included them to writer's “Selected Works”.

Key words: Jalil Mammadguluzade, environment, contemporaries, “Molla Nasreddin”, Isa Habibbayli

ВЗГЛЯД НА ПРОЗУ И ДРАМАТУРГИЮ ДЖАЛИЛА МАМЕДУЛУЗАДЕ

Резюме

Предметом анализа в статье являются проза и драматургия Джалила Мамедгулузаде на основе исследований академика И.Габиббеи. Автор привлёк к вниманию прозу Мирзы Джалила, являющуюся новым художественным явлением, впервые привнесшим в литературу удивительные судьбы людей-тружеников, выражающим особенности национального возрождения, колорита, художественного языка и индивидуального стиля.

Джалил Мамедгулузаде великий мастер маленького рассказа. Его драматургия, оценённая как трагикомедии, составила новый этап нашей литературы. Академик Иса Габиббеи первый обнаружил в Институте Рукописей НАНА пьесы Дж.Мамедгулузаде «Проклятие», «Игроки» и «Муж» и включил их в «Избранные произведения» писателя.

Ключевые слова: Джалил Мамедгулузаде, среда, современники, «Мола Насреддин», Иса Габиббеи